

T. S e i l e n t h a l
(Tartu)

ANDRUS SAARESTE KEELEFILOSOOFILISTEST
VAADETEST

A. Saareste keelealases tegevuses on erilisel kohal keelefilosoofiliste probleemide lahkamine ja tutvustamine Eesti haritlaskonnale. Et A. Saareste on üks väheseid Eesti lingviste, kes üldse on keelefilosoofiliste probleemidega tegelnud, peaks olema õigustatud tema seisukohtade lähem tutvustamine tollest perioodist, mil ta töötas Tartu ülikooli professorina.

Seoses Eestis 1922. a. alanud laialdase murdeainestiku kogumisega on Saareste järgmiselt põhjendanud keeleteoreetiliste vaatluste vajalikkust (Akadeemilise Emakeele Seltsi aastakoosolekul 1926. a.):

"Et aga rahuldust leida endi töös ka praegu, kus me puid alles metsas valime, neid raiume ja langetame, saeme ja tahume, peame pilgud pöörama kaugemale ilma, et näha, mis seal, kus mustem töö juba enam-vähem seljataga, neist pakudest, laudadest ja palkidest lõpuks siis valmistatakse."¹

A. Saareste ise esines korduvalt Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolekutel, ajakirjas "Looming" ja mujal ülevaadetega tolleaegse keeleteooria uusimatest seisukohtadest. Keaksel kohal seisavad neis arutlused keele olemusest ja keele seosest mõtlemisega.

Keelt on A. Saareste määratlenud järgmiselt: "Keel ... on teatavasti psühhofüüsiline tegevus, mis eriliselt omane inimsoole ja mis oskuse kõrval tarvitada esemeid (tööriistu, kaitsevahendeid, kehakatteid jne.) on nimelt selleks oraduseks, mis inimest eraldab loomast ... Nimelt suu-

¹ A. S a a r e s t e, Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses. - Eesti keel 1926, nr. 1 - 2, lk. 2.

dab elajate "kõnend" avaldada ainult tundeid ja aistinguid, kuna inimkõnend² on võimeline edasi andma peale nende ka mõisteid."³

"Keel on teatavasti oma olemuselt peamiselt ühiskondlik nähtus, vahend, mille abil oleme vaimses ühenduses oma-sarnastega, vahend, millega me kaasinimestele oma vaimset sisu teadustame ja väljendame. Et ennast mõistetavaks teha, peame seda sisu avaldama säärase märkide varal, mis on teistele inimestele mõistetavad. Kõneldes me peame kogu aeg arvestama vastaspoolt. Kui inimene poleks sotsiaalne olend, kui puuduks perekond ja üldse ühiskond, kui inimene, nagu mitmed loomad, elaks harilikult omaette ja ükski "nagu jumala puu", siis ta keelt ka ei vajaks."⁴ Keele varal säilivad ja antakse põlvest põlve edasi inimsoo kogemused ja teadmised, s. o. kultuur."⁵

Keele kui inimsoole spetsiifiliselt omase fenomeni suhtes resonanceerivad Saareste seisukohad marksismi seisukohtadega.⁶

Keele sotsiaalse determineerituse osas arvab Saareste järgmist: "... inimkeel on see vahend, mille abil algeline intelligents on arenenud kõrgemaks intelligentsiks, mida lõpuks kroonib teaduslik mõtlemine. See inimkõnend on ühtlasi ka selleks peegliks, milles kogu inimkõnenduse areng kajastub."⁷

Samas väidab Saareste õigesti, et keele arenemine "on sündinud rööbiti inimese mõistuse arenguga, see võime on saanud ühtlasi kogu inimvaimu arengu tunnuseks, selle arengu taseme peegelduseks ja ühtlasi selle arengu teguriks."⁸

² A. Saareste eristab, toetudes F. de Saussure'ile, termineid keel (langue), kõne (parole) ja kõnend (langage).

³ A. Saareste, Keele osast vaimu arengus. - Akadeemia 1939, nr. 8, lk. 3.

⁴ A. Saareste, Isiksus ja keel. - Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XI. Tartu, 1940, lk. 1.

⁵ A. Saareste, Keele osast vaimu arengus, lk. 6.

⁶ Vt. eriti F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn, 1962, lk. 127 - 128.

⁷ A. Saareste, Keele osast vaimu arengus, lk. 4.

⁸ Sealsamas, lk. 3

Kuid toetudes P. Janet'le väidab Saareste, et keele kaudu on arenenud niisugused põhimõisted, nagu kvantiteet, aeg, ühiskondlikud vahekorrad. ("Sõna on saanud selleks "korkviks" (panier), kuhu me üksikuid asju kogume ... näit. üksikuid puid, üksikuid puuliike üldistame, abstraherime üldmõisteks puu ...").⁹ Ka arvu mõiste on välja kujunenud tänu artikuleeritud kõnele.¹⁰ Saareste leiab: "... ühiskondlik elu inimeste vahel võis hakata kõrgemale arenema alles siis, kui inimene leiutas märgid ja sümbolid, s. o. keele, millega oma soove ja oma tahet ning käskusid oma-sarnastele edasi anda, millega ennast teistele teatada."¹¹

Esitatud tsitaatides ilmneb Saareste idealistlik arusaamine keele tekke probleemist (vrd. seisukohti, et inimene leiutas keele, et abstraktsioonid tekivad tänu keelele jms.), ta ei mõista ühiskondlikku praktikat kui keele ja mõistete tekke tõelist alust. Marksistliku keelefilosoofia põhiline ja printsiipiaalne seisukoht on, et "tegelik elu" määrab ära keele, ei keel ega mõtted moodusta omaette riiki, vaid on tegelikkuse ilminguiks. Ühiskondliku praktika primaati keele tekkes on Marx ja Engels mitmetes teostes korduvalt rõhutanud, näiteks "Saksa ideoloogias", "Anti-Dühringis" jm.¹²

Läbi aegade üldkeeleteaduse põhiprobleemiks olevat keele ja mõtlemise vahekorra käsitledes esitab A. Saareste tollal uudseid Leo Weisgerberi seisukohti. Teatavasti väidab L. Weisgerber, et inimene jääb kogu eluks oma emakeele võimupiirkonda, tõeliselt mõtleb tema eest tema emakeel.

Nende vaadetega polemiseerides kirjutab Saareste: "On küll juhtumeid, kus keelendais ehk kajastub vastava rahva mõtte- ja tundelaadi, nii vahest näit. osa- ja täissihi-tise eraldamises eesti keeles, ... rahvustele eriomastes

⁹ A. S a a r e s t e, Keele osast vaimu arengus, lk. 3-4.

¹⁰ Sealsamas, lk. 4.

¹¹ Sealsamas.

¹² К. М а р к с, Ф. Э н г е л ь с, Немецкая идеология. - Сочинения 3. lk. 25, 29, 499; F. E n g e l s, Anti-Dühring. Närra Eugen Dühringi poolt teaduses teostatud pööre. Tallinn, 1954, lk. 35-36.

mõistenimetustes, nagu eesti ohu (polsikese ohu, selle vastu pole ohu), ... asja eest teist takka, ... ingl gentleman, humour, sport, ... mis on teatavasti raskesti tõlgitavad. ... Kuid enamik iga keele sõnavarast on siiski vabalt ja päris täpselt tõlgitav, sest muidu oleksid ju sõnaraamatud vaevalt mõeldavad. Suurem osa keeltele omaseid erijooni on siiski faktid, mis kuidagi ei anna seletada erisuguste vaimuilmadega ... Kas tõesti käsitleb lõunaeestlane näo pesemist teisiti, kui ta ütleb suud määkma, kuna põhjaeestlane lausub silmi pesema? ... märgid on küll väga lahkuminevad (mis faktid on erisuguste arenemistega seletatavad), kuid nad annavad edasi samu sisusid, vähemalt mis intellektuaalsematesse sisudesse, mõistetesse puutub. Vahed on nii-öelda enam tekstis kui kontekstis ... Kõrgemalt mida keeles võib leida, on eri rahvuste vaimuilmade üksikuid kajastusi või jälgi nende kaugete esivanemate eriladseist kujutelmadest.¹³

A. Saareste kriitikat iseloomustab mõningane ühekülgsus. Väiksem viga on see, et kuigi Saareste tunnustab keele teatud mõju mõtlemisele ja leiab, et Weisgerber ületähtsustab keele osa mõtlemises, ei esita Saareste ise kindlat väidet, missugusel määral toimib antud nähtus. (Weisgerberi, Sapir-Whorfi jt. teooriate kriitika samalaadsele puudulikkusele kaasaegsetel nõukogude autoritel on tähelepanu juhtinud J. Rebane.¹⁴)

Kriitikaks ei piisa ilmselt gnoseoloogilisest seisukohast, et tunnetus on objektile lähenemise lõputu protsess, mis on igal antud momendil suhteliselt adekvaatne objektiga, ja et adekvaatsuse aste selgub inimese praktilistes suhetes objektiga. Katse tunnistada keelelise mõtlemise erinevused eri rahvastel mõtletegevuse praktika seisukohast mitteolulisteks ei anna tulemusi, sest küsi-

¹³ A. Saareste, Keele osast vaimu arengus, lk. 9-11.

¹⁴ Я. К. Ребане, О влиянии языка на категориальную структуру мышления. - Труды по философии XI. Тарту, 1968, lk. 55.

mus keelelise mõtlemise (mis teostub alati mingis konkreet-
ses keeles) invariantsest sisust - s. o. ta objektiivsus-
sest - jääb vastuseta. Kuid ainult keelelise mõtlemise in-
variantseuse puhul on võimalik tekstide tõlkimine kõigist
keeltest kõigisse keeltesse, iga konkreetse keele suhteli-
sus väljendub aga tema semantika omapäras. Keelelised väl-
jendusvahendid on küll teatud määral ühekülgised, ei hõlma
objektiivset tähendust täielikult, ent keele suhtelisus üle-
tatakse kõne abil. Kõne peab suutma "mõtelda" asjadest, mis
ei peegeldu või peegelduvad osaliselt keeleelementide (sõ-
nade, fraseoloogismide, grammatiliste vormide) semantikas. Kõ-
ne ületab need piirid, luues uusi situatiivselt ja konteks-
tuaalselt tingitud kõnelõikude tähendusi, milles ka sõnade
fikseerunud tähendused muutuvad labiiliseiks.

Olulisem viga A. Saareste kriitikas on aga see, et ta
ei suuda näha seda peamist, millest sõltuvad mõlemad, nii
keel kui ka mõtlemine - ühiskondlikku praktikat.¹⁵

Õigesti leiab aga A. Saareste, et keel ja mõtlemine on
lahutamatud protsessid: "... pole olemas "puhast" mõtlemist, mõt-
lemist ilma millegi konkreetseta, mõtlemist, mis ei tugi-
neks mingel esemel. Mõtlemiseks on vajaline teadvus asja-
dest ja nende suhteist, muidugi sel teel, et need esemed või
kujutlused esemeist avalduvad sümboliseis, märkides, skeemi-
des, teatavais vormelites, olgu need keelelised või mate-
maatilised. Ühesõnaga, mõtlemine vajab väljenduslike märke
kõnendit, m õ t e v a j a b k õ n e n d i t ...
oluliselt nad mõlemad on teineteisest tingitud, mõte soetab
kõnendit ja kõnend kujundab mõtet."¹⁶

Eelesitatut kokku võttes võime tõdeda, et A. Saareste
vaated keele olemusele ja tekkimisele kalduvad idealismi. Sel-
lele vaatamata esitab ta mitmeidki paikapidavaid väiteid ja
seisukohti. Nii märgib ta keele ja mõtlemise lahutamatu seost,

¹⁵ Selle kohta vrd. ka J. R e b a n e , Keele seosest
mõtlemise loogikaga. Ühest keelefilosoofilisest hüpoteesist.
- Keel ja Kirjandus 1967, nr. 4, lk. 210; В. И. А б а е в,
Отражение работы сознания в лексико-семантической системе
языка. - Ленинизм и теоретические проблемы языкознания.
Москва, 1970, lk. 252-256.

¹⁶ A. S a a r e s t e , Keele osast vaimu arengus,
lk. 11.

keelt kui inimesoole spetsiifiliselt omast nähtust, keelt kui inimkogemuste ja -kultuuri kandjat jne.

Hinnatav on ka A. Saareste kriitika (kuigi ühekülgsene) L. Weisgerberi vaateile. Märkigem, et kriitika on avaldatud 3 aastat pärast L. Weisgerberi ettekandega tutvumist (L. Weisgerber esines ettekandega "Sprache und Begriffsbildung" IV rahvusvahelisel keeleteadlaste kongressil Kopenhaagenis 1936. a.).

A. Saareste vaated on tihti esitatud vaid teiste autorite arvamuste kaudu, nii et juhul, kui ta pole esitanud vastuväiteid, tuleb neid pidada ta endagi seisukohtadeks. Et Saareste ei esita vaadeldud artikleis omapoolseid lõpuni väljaarendatud seisukohti, vaid jääb n.-õ. poolele teele (need artiklid olid mõeldudki eeskätt antud probleemideringi tutvustusena Eesti lugejale), on raskendatud - ja oleks ehk A. Saareste suhtes ebaõigegi - tema vaadete üksikasjalisem, detailne kriitika. Pole aga kahtlust, et kirjutamise ajal püstitatud eesmärgi - laiemast aspektist keeleküsimsusi tutvustada - need artiklid ilmudes täitsid.

Samuti on suur väärtus nendel Saareste uurimustel, milles ta eesti keelematerjalile toetudes käsitleb keelefilosoofilisi üksiküsimusi. Nii näiteks on artikkel "Isiksus ja keel" pühendatud kõne ja keele, s. o. okasionaalse ja usuaalse vahekorrale. A. Saareste on järgmisel seisukohal: "... keeltes toimunud paljudegi häälikuliste, vormiliste, tähenduslike, sõnavaraliste ja lauseehituslike muutuste algupära võib otsida üksikute indiviidide keelelistest komistustest, nende paljuhurjutatud keelevigadest, nende isiklikust stiilist ja teadvuseta loominguist. Kui meie keel oleks täielikult normitud, kui kõik kõnelekid täpselt samasugust, n.ü. "korralikku" keelt, kui õpetus koolides pääseks (mille eest taevast meid hoidku!) nii kaugele, et keegi meist enam keelevigu ei teeks, siis keel ju enam ei muutuks, poleks enam olemas keelelist arengut ega edu, siis kogu keeleelu tarduks, sureks, kõngeks. Muudugi paljudegi keeleliste väärtuste, "vigade", normist kõrvale kaldumiste ja loominguaktide põhjused peituvad keeles endas, neid teostavad keelelise ühiskonna mitmed liikmed korraga, nad on n.ü. keelelised "üldpahed" ehk "tõved", ja

sel puhul meil pole tegu keelearengus monogeneesiga (üksik-
tekkimisega, vaid p o l ü g e n e e s i g a (eraldi-
või lahustekkimisega)."¹⁷

Illustreerides kõneilmingute muutumist keelenähtusteks
vaatleb Saareste tundmisi kui üht keele arenemise mõjutajat:
" ... afektiivne kõnend kuulub õieti k õ n e (parole,
Gesprochenes) valdkonda. Teatud ühiskonnale normiks muutu-
nud kõnend sotsiaalse instituudina, s. o. k e e l (langue,
Sprache), - olgu kõnekeelena või kirjutatud keelena - kan-
nab aga oluliselt intellektuaalset iseloomu. Arusaadav, et
lingvistikale peamiselt tähtis on siin probleem, ... kui-
võrra võiksid afektiivsele kõnendile omased erinevused saa-
da lõpuks ka normiks, okasionaalne saada usuaalseks, indi-
viduaalne muutuda traditsiooniks, kuna ju teame, et keel
ongi ju kõne, mis teatavale sotsiaalsele üksusele saanud on
normiks. Et s õ n a v a r a s afektiivse iseloomuga
keelend pikapeale oma tundelise iseloomu võib kaotada ja lõ-
puks neutraliseeruda, mõistuslikuks muutuda, on pikemata
selge, kui vaatleme sõnu nagu: h a m m a s (balti laen,
kõrvale tõrjunud genuinse p i i), v ä g a (<^x vägen
kansak), l a i s k, m a g u 'kõht', s m p u h u a 'kõ-
nelda', k e k s i ä 'leituda', t u t k i a 'uurida'
jne."¹⁸

A. Saareste arvab, et suur osa meie laensõnadest, kui
nad eesti keelde ei ole tulnud ühes uute mõistetega, on tar-
vitusele võetud afektiivse kõnestiili kaudu, näit. siva,
pergel, plika, trimpama (< saksa trinken), kleenuke, tassi-
ma (< vn Ташма-), tirima (< vn ДЕРМ-), mehkeldama (< sks
schmeicheln), tots (< vn НОЧЬ) jt. Sama tegur on ilmselt mõ-
jutanud ka mitmete vanemate laenude omaksvõtmist, nagu tü-
tar, kael, hammas, kord, laisk, märg, armas, kaunis, kaval,
pajatama jne.¹⁹

¹⁷ A. Saareste, Isiksus ja keel, lk. 3.

¹⁸ A. Saareste, Tundmused tegurina keele arengus. - Eesti Keel 1937, nr. 3, lk. 168.

¹⁹ Sealsamas, lk. 167-168.

Kõnenähtuse keelenormiks muutumisega, s. o. üksiku üldiseks muutumisega seoses pakub huvi ka A. Saareste artikkel "Hilinenud lastekeelest Eestis". Selles vaadeldakse Järva vallast pärit 10- ja 8-aastase lapse omaloodud keelt. Kõne all oleva erikeele sõnavara koosneb enamasti emakeele sõnade moonutistest, vähemal määral kõlajäljendustest; vormiehitus on lihtne ja kehv - nii noomeneil kui verbidel esineb ainult üks vorm; laused on holofrastilised.

A. Saareste esitab selles artiklis huvitava hüpoteesi põhjustest, miks Eesti keeleala jaguneb paljudeks üksteisest suhteliselt nii erinevateks murrakuteks: "Eestis varemmail aegadel oli rahvastik nüüdsest veelgi hõredam, looduslikud tõkked olid veelgi tõhusamad, liikumise olud ja võimalused märksa raskemad, lastevanemate kodunt eemal (mõisas teol) viibimine hoopis sagedasem ja pikaajalisem, koolide mõju pisem või üldse puuduv ja seega laste kõne õiendamine veel tunduvalt väiksem. Seesugusest s o t s i a a l s e s t o l u s t i k u s t tuleb kahtlemata otsida üht tähtsat põhjust, miks meie väikese rahva ja kitsaulatuselise maa-ala keel nii väga on killustunud rohkeiks ja üksteisest vägagi erinevateks."²⁰

A. Saareste on uurinud ka häälikusümboolika küsimust. Toetudes O. Jesperseni asjaomastele töödele peab ta võimalikuks, et "hääliku i varal erisugustes keeltes, olgu sõnade tüves või sufiksites, väljendatakse sagedasti väiksust, vähesust, lühidust, peensust, nõrkust, tähtsusetust, femiinsust, lühiaegsust või kiirust."²¹ Muidugi ei tähenda, lisab Saareste, i mitte alati ja igal pool väiksust (näit. ingl big ja small), vaid i-lised sõnad põhinevad väiksuse väljendamise võistluses muude sünonüümidega võrreldes keeles hõlpsamini võidule.

Neist seisukohtadest lähtudes etümologiseerib A. Saareste 25 seni etümologiseerimata sõna, näit. kikas ~ kukk, sikk ~ sokk jt., sealhulgas ka e kilu, sm kilo < *kiloi < *kaloi, s. o. kala + deminutiivsufiks (o)i, nõnda siis 'ka-

²⁰ A. Saareste, Hilinenud lastekeelest Eestis. - Eesti Keel 1935, nr. 4 - 6, lk. 123 - 124.

²¹ A. Saareste, Sõna kilu algupärast ja sisetunnus i-st. Eesti Keel 1940, nr. 5, lk. 90.

lake, väike kala', vrd. eriti sm praegust tähendust 'väikekala, kalakudu'.²²

Need olid ühtlasi mõned näited selle kohta, kuidas Andrus Saareste rakendas oma keelefilosoofilisi vaateid tegelikus uurimistöös.

²² A. Saareste, Sõna kilu algupärast ja sisetunnus i-st. Eesti Keel 1940, nr. 5, lk. 89.

Т. С е й л е н т х а л ь
(Тарту)

ОБ ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ АНДРУСА СААРЕСТЕ НА ЯЗЫК

Р е з ю м е

В статье рассматриваются общетеоретические взгляды известного эстонского языковеда Андруса Сааресте на язык. Автор приходит к выводу, что в отношении взглядов на язык как специфически свойственное человечеству явление точки зрения Андруса Сааресте правильны. Но в отношении взглядов на социальную обусловленность языка Андрус Сааресте был идеалистом.

Далее приводятся некоторые примеры на то, как он применял свои общетеоретические взгляды в практических исследованиях.

T. S e i l e n t h a l
(Tartto)

ANDRUS SAARESTEN KIELIFILOSOFISISTA NÄKEMYKSISTÄ

T i i v i s t e l m ä

Kirjoituksessa tarkastellaan tunnetun eestiläisen kielitieteilijän Andrus Saaresten kielifilosofisia näkemyksiä. Kirjoittaja päätyy tulokseen, että Andrus Saaresten näkemykset kielestä ihmiskunnalle ominaisena ilmiönä ovat oikeita. Sen sijaan kielen yhteiskunnallisiin suhteisiin nähden Andrus Saareste oli idealisti.

Lisäksi esitetään kirjoituksessa esimerkkejä siitä, miten hän käytti kielifilosofisia näkemyksiään varsinaisessa tutkimustyössään.